

423

Српски Динић

423

СРПСКА ВОЈСКА

И БЕЖАНИЈА

КРОЗ АЛБАНИЈУ И НА КРФУ

— Ратни путописи и забелешке —

*Дведесет дана и ноћи
без крва и хлеба*

(Прештаковано из „Ратног Дневника“ и „Српских Новина“ од 1916. год.)

ЛЕСКОВАЦ

Штампарија Ж. Д. Обреновића,
1922.

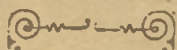
Срешен Динић

СРПСКА ВОЈСКА
И БЕЖАНИЈА КРОЗ
АЛБАНИЈУ И НА КРФУ

— Ратни путопис и забелешке —

(Прештаковано из „Ратног Дневника“ и „Српских новина“ од 1916. год.)

ЛЕСКОВАЦ
Штампарија Ж. Д. Обреновића
1922.

~~ПРЕДГОВОР.~~

ЈУЧЕ, ДАНАС и СУТРА

— ПОУЧНА ПРИЧА ЗА БУДУЋА ПОКОЉЕЊА —

„Уво деда свог унука
Мето га на крило
На ув русло певао му
Што је негда било“.

„Певао му орпску славу
И српске јунаке
Певао му дуте битке
Муке сракојаке“.

Живела су три брата: Јуче, Данас и Сутра. Најстарији брат звао се Јуче, а најмлађи Сутра. Живели су они тако дуго и лепо. Најстарији брат поучавао је млађу браћу, а млађи су слушали старијега. Док су тако живели они су напредовали и нико им ништа није могао нахулити.

Наједанпут се одметну средњи брат Данас и поче сам за себе живети. Дође му старији брат и рече: „Слушај брата, ја сам старији брат твој и зovem се Јуче и знам много више од тебе. Имам искуства и знања да те научим шта ваља радити а шта не ваља. Без моје помоћи ти не можеш опстати. Да мене није било, не би било ни тебе.“

— Не треба ми твоја помоћ, рече ~~Данас~~ Данас. Осећам потребу да могу живети сам за себе и нећу да знам ни за оно што је

Било јуче, ни за оно што ће бити сутра.
Ја се зовем Данас и хоћу да живим за
данас!

Дође најмлађи брат и рече: „брате,
што се зовеш Данас, ти како си почео да
живиш, за мене неће бити ништа. Сети се
да је наш најстарији брат Јуче, радио за
тебе, па тако и ти сад треба да се побри-
неш за мене. Лако је радити за данас, не-
го треба урадити нешто и за сутра, јер
ако урадиш и за сутра биће и за данас“.

— Не тиче ми се ништа за сутра, ре-
че Данас. Мени је главно данас да прожи-
вим, а после мене макар и потоп.

Али зли суседи не чекаше потоп, не-
го јурнуше на његову кућу, чим га виде-
ше усамљенога, развалише је и опљачка-
ше, а њега оставише на развалинама да
оплакује своју судбину.

Погледа он десно, да ли га има ста-
рији брат Јуче, да му притекне у помоћ.
Њега нема! Погледа лево, има ли млађе-
га брата Сутра. Ни њега нема! И тако
средњи брат Данас, који је хтео да живи
само за данас, пропаде. И нити пита за
њега Јуче, нити се заплака за њим Сутра.

И данас има много таквих људи, ко-
ји живе само за данас, а неће де знају ни
за јуче ни за сутра. Такви су људи исто,
што и средњи брат Данас. Ништа се њих не
тиче што је неко пре њих! пролио море крви

само да би они могли слободно живети.

Има и читавих народа, који живе као средњи брат Данас и који немају никаквих идеала ни сећања на прошлост. Али такви народи никад нису били дуга века. Зато се радујмо кад видимо људе, који живе за јуче, данас и сутра, а плачимо кад видимо оне, који живе само за данас, јер се иза њих неће радити никаква сутрашњица, нити ће од њих земља видети какве користи.

Зато и ми читамо књиге и листове, да знамо шта је било јуче, да се из тога поучимо за данас и побринемо за сутра. Зато ми и имамо наше Косово и наше гусле и славио Видов-дан, јер је то наш старији брат Јуче, који нам је помогао да ми постанемо ово што смо данас и са којим се ми заједно стараме за млађег брата, који ће за нама доћи и који се зове Сутра. И зато носимо име народа, који не живи само за данас, већ народ који живи за јуче, данас и сутра.

*

Путопис овај штампан је био у „Ратном Дневнику“ 1916. г. у Солуну. Затим је преведен на француски у нашем Посланству у Паризу. и стављен на расположење Жозефу Ренаку, професору на Сорбони, за његово предавање о Српској

трагедији кроз Албанију, које је држао те године у Паризу.

Сад га намењујем нашим будућим генерацијама, које нису биле савременици ових великих и страшних догађаја, што их ми преживесмо за ових неколико година, а које ће о свему томе, или слушати из наших уста, или читати из наших књига, да виде с каквом се муком стекла ова слобода и држава данашња. Јер оставити у мраку и забраву, оно што је било, значи покривати пепелом жар, који греје душу сваком народу.

Знано, вољено

Незнано, непитано!

ПИСАЦ

СРПСКА ВОЈСКА И БЕЖАНИЈА КРОЗ АЛБАНИЈУ И НА КРФУ

„Сунце вађе да се опет роди,
Народ гине да се ослободи“.

Тешко је описати Голготу Српског Народа, коју је доживео новембра и децембра месеца 1915. год., пролазећи преко Албаније. Тај у историји незапамћени слом једнога народа, може знати само онај, који га је лично преживео и који је учествовао у њему, као паћеник међу паћеницима. Па ипак, приповед и опис једног човека може бити само један делић оних колосално језовитих догађаја, који се са српским народом за тако кратко време одиграше. У таквом случају, сваки војник, сваки путник и паћеник, представља засебну књигу својих доживљаја и патњи. И кад би сваки своја виђења и доживљаје описао, онда би све то укупно сачињавало једну језовиту и страшну књигу, из које би се видело шта је све један наиван и поштен народ радио, и шта су му спремали његови суседи.

*

И ако су сви људи, зрелији и војници који су познавали Албанију, могли предвидети унапред шта ће их снаћи на том

страшном и далеком путу, при самом поласку, или управо при почетку страдања, на њиховом лицу место страха и очајања видео се неки осмех, који подсећа на Леонидине речи: „Пожурите, прихватите се, јер је далеко Хаду путовати“. Народ који је научио на патње и који је патњу са крвљу својом наследио, није мого друкчије ни дочекати такве догађаје, него са осмехом. И доиста, она ужурбаност око спремања за пут, помешано са песмом и плачем подсећала је сваког на један народ, коме је патња и понос саставни део живота. Јер су плакали само они, који нису могли поћи, а смејали су се само они који се нису хтели непријатељу предати. А то није баш лака ствар, смејати се кад ти кућа гори, остављати кућу и имовину своју која је годинама муком течена и брижљиво чувана и затварана, улици, свету, непријатељу на раслоложече. То је самопрегоревање, то је прокошење судбини.

Ето тако је отпочела српска патња од дана, када су Србију напали заједно: Немачка и Бугарска. Слегла се цела бежанија и војска у Крушевац, Краљево и Чачак, мислећи у почетку да се даље неће ићи и да ће савезници стићи у помоћ. Али се брзо увидело да се мора даље продужити. И кад се мора ићи, онда бар: једи пиј, продавај што ти пре није било за продају, бацај, разбијај пали, плачи и певај. Жене ис-

праћају своје мужеве и сроднике и довикују: „Здраво пошао па здраво и...“ загрцну се и загуше у плачу. А над свима тим узнемиреним паћеницима као да лебди дух Буре Јакшића и шапће:

„Падајте браћо, плините у крви,
Остав’те села нек’гори плам;
Бацајте сами у огањ децу,
Стрес’те са себе ропство и срам.

.

За пропаст вашу свет ће да зна“.

Напуштају се питоме и плодне равнице око Ниша, Краљева, Чачка и Ужица и хватају гудуре и камените клисуре. С нама је ишло све, почевши од Краља и Министра па до надничара и цросјака. И то нас је тешило и храбрило. Људи, жене, деца, војници, понови старци, младићи, коморџије, рањеници, коњи, волови, кола, фијакери, аутомобили, све се то помешало и гмрца по житком блату, претичући једно друго и журећи као да иде на бербу винограда. Војници са обешеним пушкама о раменима, као соколн са поломљеним крилима, бежанија са упртачима и завежљајима, који на коњу, који на колима. Још се нису одмакли од вароши и лепога пута, а већ почиње ломљење колз и остајање у блату, већ почињу патње помешане са кикотом хладнокрвних лица и разговорима, бурним и тихим. А регрути и последња одбрана младића, прикупљени из целе Ср-

бије, као птице селице за далеки пут, загрлили се по двоје и троје и певају, као да су пошли на свадбу:

„Ој Србијо мајко мила,
Ти ћеш бити царевина“.

„Али треба још много Курбана* за царевину, моји синови“, примећује један чича и пробира ногама путање где нема блата. Неко приметно гуњ, неко торбу, неко шареницу о рамену, да се има чиме покрити, а неко ништа. Неки остају у блату и јече од умора. Пут се све више закрчује и застаје по читав сахат два, док се тамо негде напред не прокрчи. Војска претиче бежанију и заузима позиције за заштиту. Официри продиру с колонама напред и заузимају плацеве крај пута за преноћиште. Настају свађе око плацева и отимања. „Ово је та и та окружна команда, она је заузела ово место“, виче један официр „Ово је та и та војна станица“, виче начелник војне станице. „Ово је обласна дивизија та и та“, виче коначар и прети ко му заузме место. „Ово је незбринута породица“, плачу жене, шљепкајући ципелама по блату са улопаним сукњама и моле за парче места за преноћиште. Све је то пошло да бежи, да гладује да кисне, да зеће и да скапава у блату крај пута. О, да беше коме видети с неке висине три божја мравињака, три колоне народа, ко-

*Турска реч, значи жртва, која се приноси при подизању велике грађевине, при чему се коље ован, јагње и др.

је куљају као лава са три стране света: Качаника, Преполца и Новог Пазара право Косову, на гилотину своју. Јер наша права патња почиње од Косова, дакле од онога истога места, где је започела 1389. године. Јер дотле беше и путева и хлеба, а одатле ни једно ни друго. А имали што горе за човека, него кад мора да путује, а нема пута и нема шта јести? Помишљало се од сваке руке; да се предамо сви ђутуре, јер непријатељи продиру у срце, кроз ибарске, лабске и качаничке дубодолине, са три стране, у стопу за нама. То нам казују митраљези и топови наши пза нас, који као рањени брод на мору, дају још знаке живота српске војске нападнуте са четири стране. Не! Нећемо се предати, јер то нису урадили Лазар, Милош и Југ-Богдан. „Су чим ћемо изићи пред Милоша и пред друге српске витезове“. Да примимо крајњу битку ту, и да сви до једнога изгинемо? Не, ни то, јер ми још требамо оном нашем робљу, што је тамо остало. Би одлучено да идемо даље.

„Време је дошло да славе венци.

Оките нашу кићену груд —

Да нараштаји причају деци

Предака њиних витешких труд!...“

КРАЉЕВО—РАШКА—НОВИ ПАЗАР

Хлеб поскупио још од Краљева. Док смо дошли до Рашке проја одскочила на

6. динара. У Новом Пазару врева и метеж од разних колона. Турци позатварали дућане и не можеш ништа нигде купити. Ако немаш у својој торби а ниси под командом, смрг неминовна од глади. Још се по мало даје црнога хлеба војсци. На Рогозни више Новог Пазара ноћили смо на голом снегу. Близу нас крај једне честе, чу се глас једног одојчета. Једна сељанка из Мачве повија одојче крај ватре, сасвим спокојна као да то ради у својој кући и нешто се препире са својим рођацима, бежанцима, што нису донели дрва за ватру, а она целе ноћи приносила и ложила ватру. Коморџије неке још запињу уз ледени брег са гладним воловима и товарним колима, па ни маћи док не сване и не откриви се. Од симоћ замркли ту, па сино их још гурају и нису одмакли ни за сто метара. А треба измицати, јер крљанац митраџеза и пушака све ближе одлеже долином валовитога Ибра. Ко има здраве ноге, или добра коња, а нема велики товар, благо њему.

МИТРОВИЦА—КОСОВО—МЕТОХИЈА

У Митровици се скрљале две густе колоне из Новог Пазара и из Рашке уз Ибар. Не може се проћи кроз варош од изукрштаних волова, коња и кола. Арнаути позатварали дућане. Хлеб се издаје за војску само од проје. Магацини се празне

нагло, како у Митровици тако у Вучитр-
ну. Приштини и Урошевцу и издаје храна
оној војсци и бежанији, која је сишла са
Преволца и Качаника. И дуж Косова већ
клизе густе колоне, коморе, војске и бе-
жаније пут Пећи и Призрена, тек у су-
срет новим јадима и тегобама. Јер народ
и бежанија су већ дотле прешли пешке
5—600 км. и само путовање дотле чини
једну огромну патњу, достојну великог
дивљења и описивања, а оно сад тек на-
стају патње и нови јади. Има ли што те-
же од тога, него Косово и по други пут
напустити! Зар то наше најсветије знаме-
ње опет туђа рука да обделава и душман-
ска нога газии његове древне костурнице!

„Па, ко је тај сада, који од нас тражи
То криво поље ко отмицу сваку,
Који је тај кога дивљи нагон дражи
Да скрнави ову освештану раку?
Могу ли Ситница и Лаб исполински
Бити чији други до само Србински!“

Ми смо ишли за Пећ. Срећа једина
што време беше лепо. До пола пута од
Митровице био је пут и овакав и онакав,
али од пола пута ми нисмо били више пут-
ници, ми смо били мученици. Дотле је још
неко о некоме водно рачуна, а одатле је
сваки само себе гледао. Ако је ко гледао
плуг, кад у сред њиве орући удари у пањ
ето то је за нас било село Клине. Најћос-
мо прво на пут скоро калдрисан, а још

ненасут, који су наши били почели градити, преко кога су кола томбала, као пуштени сандуци низ брдо, а јадни волови са крвавим вратовима, исплаженим језицима и улокнутим слабинама ревносно су вукли своје терете, спотурајући се под јармом, а на једну, а на другу страну по том цомбавом камењу, клизајући плочама низ каменове, парајући лемећи ноге и крвавећи папоњке. Турци су владали овим крајем 500 година и ниједан пут нису саградили, већ по гдегод још стоје трагови старих српских путова и мостова. Ено највећег сведока томе, моста на Ситници; творевине неимара деветоре браће Војиновића. А шта нам казују рушевине црква, манастира и школа српских, до то, да су Турци затекли у Србији културу веома високу, према оном времену, срушили је и пошавши из Србије, оставили само рушевине од некадашње културе а ничим је нису заменили, нити што приновили. И, тек што и зађосмо из тога камењара наиђосмо на тешку и мокру смоницу у коју за пола метра западоше точкови. Стаде све и чека сахат, два, три, четири, ноћ, дан, да се прокрчи пут. Посустали волови полегали под јармом и преживљу или почивају; ложе се ватре, крај пута и врте цицваре и качамаци, проноси се јаук од рањеника и болесних крај ватре. Ено, један се коморција издужио први курбан за Велику Србију, кад

сѐ почне да броји од 100.000.. Па, ено и два рањеника мртва крај ватре. Сад се више не огледа херојство на бојној линији, већ сад је херој онај, који себе, стоку и товари извуче из блата и јаруге, ко нађе дрва за гориво и хлеб за утоњавање глади. За преноћиште треба дрва, вода, а треба и сена за стоку а све се то не нађе свуда.

И где се нађе једва за скупе Чаре, под великом давијом. Једино чега има доста, то је камење, блато и трње. Заноћи се уморно и гладно, па се тако и продужи пут са великим натезањем Аутомобили и кола зарили се у блато и чекају. Официри командују, војници на рукама извлаче точкове из блата, али је рђав пут јачи од свију. Артилерци износе топове на рукама из долине на брдо. Товари се одмањују и бацају. Арнаути ревносно купе што војска оставља. За три дана и три ноћи сунце и месец осветљавали су ове мученике и били светлоци њихова мучења, за три дана и три ноћи прешли смо три километра док се опет не дохватисмо тврђег пута кроз Метохију равну, шумовиту и пуну. Ах, древна српска Метохијо, некада бујна житнице српска и пуна кошнице меда, зар слобода твоја ни две године да не траје? Зар опет да крстаре дивље арнаутске хорде са кремењачама кроз твоје цитоме и плодне равни!

П Е Ћ

Док стигосмо до Пећи, а наш свеверни гост, који нас сваке године у ово доба посећује стиже нас; снег нас завеја.. Пространо пећско поље прекрила војска. Ту су се слегле три армије. Пећ закрчена од бежаније и војске. Од како су патријарси одсељени из Пећи, никада Пећ није имала толике госте, па ни онда, када је спремала сеобу под патријархом Чарнојевићем, као сада. Цела се Србија слегла у Пећ. И Арнаути се запањили од толиког света и војске, па позатварали дућане и тек по који кроз прозорче пружа војницима по који фишек дувана, кестења или још штогод за скупе новце. Нигде дрвцета у близини да се озебле руке и ноге загреју. Људи и коњи дрхћу на мразу и последњу топлоту крви стављају на расположење своје животу у борби са немилостивим мразом! Наредба да се секу кола напола и спаљују. Наста стругање и цепање кола на хићале места. Ватре се запалише, војници се огрејаше а срце им се охлади, гледајућу имовину своју како пуцкара на ватри и кроз прождирући пламен ишчезава у ваздуху. Док одједном наредба: Стој! не сеци више кола! опет саветовања и решавања о нападу или повлачењу, пројури радостан глас, као сунчани зрак кроз војску, да ће се поћи у сусрет непријатељу за одбрану и напад. И одмах

затим опет као гром из ведра неба: „Сеци кола и даље и предај огњу“. У један мах чаршија пећска поста телалница: ћебад, чизме, покуле, шињеле, веш, фијакере, аутомобиле пошто хоћеш да купиш. А самари, коњи и проја најскупљи. Једна проја 15—20 динара, — самар 60 динара, коњ пре од 200 динара сад 600 динара. Један аутомобил се нуди у замену за магарца а цео во — за проју или самар. Па се ипак одвојило и понело оно што је најнужније и што се могло понети.

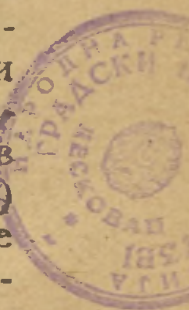
И пошто се остави повеће гробље српско у Пећи од војске и бежаније, пође се преполовљено са двоколицама, као кад човек изгуби једну ногу, кроз Чакор, Ругову и Жљеб. Ругова! Дреница! Љума! шта значе те речи за време турске владавине. Значе: убиства, пљачке, разбојништва, дивљаштво, анархију арнаутску. И ми грозећи се некада само од тих имена, идемо њима под кров за заштиту, као овце вуковима у госте.

ЧАКОР—ЖЉЕБ—РОЖАЈ

Остављамо Пећ престоницу старих патријарха са једном сценом; Један Арнаутин убио једног нашег војника, што је дошан на његов бунар да завати воде. „Дакле, почеше да нас убијају, још одавде“ рече један бежанац. „А шта ли ће радити кад зађемо у њихове кршеве“. Али то

је ситница и почетак горке чаше. Прохте-
ло се сунцу да гледа исполинске муке је-
днога народа, па кроз проређене прамено-
ве јесење магле просуло зраке да освет-
љава књигу која се уздисајима и крвљу
исписује и чији почетак гласи вапај, а свр-
шетак се још не зна. На подножју плани-
не Жљеба беше се слегло и снело све
што је из Србије могло ићи и што је мо-
гло собом понети. Управо у селу Радојев-
цу под Жљебом беше цела Српска Држа-
ва са својом имовином. Ко је гледао, кад
тече вода кроз букву, какве муке има и
с каквим се пиштањем пробија кроз онај
дењи мали отвор, под притиском велике
количине воде одозго. А кад би неко ти-
скао ту воду одоздо на више, како би јој
теже било кретање. Ето тако ти је нешто
било налик на букву планина Жљѐб за
српску војску и бежанију. Она је ишла уз
брдо густом колоном 20 км. дужине и 4
км. ширине, а имала је да прође теснац
од метар и по. Је ли то могло да иде бр-
зо пошто непријатељи не чекају? Не. И
за то је било ово што је било. Не, не, не
може се сравнити Косовско Разбојиште са
овим отвореним стециштем Српске Др-
жаве под Жљебом 20.—23. новембра 1915.
године. Јер онда су лежали на Косову са-
мо коњи и јунаци и њихово „свијетло о-
ружје“, а овде лежаше и сва имовина
српска.

Новембра 20 стигли смо под Жљеб и заноћили у селу Ралејевцу. Дан је био чист, те нас је сунце грејало док смо се сместили да заноћимо. Пролаз у теснацу горе чува један командант армије и пропушта оно што је важније. За 3 дана 3 одељења лакше артилерије једва прогураше кроз кланац. Сва остала комора стоји упрегнута и гладна и чека на ред, нада се још да може проћи тим сломним, тесним и кршним усеком планинским. Тешка артилерија би осуђена на уништење. Ми смо чекали на ред улогорили се по просторијама где је ко могао и докусуривали оно мало јестива, што се још код кога за текло. Наједанпут наредба као муња из ведра неба: „И остатак кола (двоколице) спалити па понети на коњима и пешке што се може.“ Сад настаје оно што је најжалосније: бацање и сагоревање насушних потреба продавање и замењивање поклањање и опет бацање и сагоревање. Сад нико не жали имовину своју. Прегорело се све, прежалило се све, умртвљени су живци и осећаји и ради се све по жељи и ћуди случаја и судбе. У тој таквој душевној утучености и обамарлости војници даваху пламену најдрагоценије своје ствари са неким заловољством и дивљим осмехом. Точкове, које је ковач са грдном муком саковао и сиромашан коморџија још већом муком откунио и целу породицу

своју њима хранио, бацаше их на ватру, као суву, нађену грану на путу. Војници и бежанија сад личе на оне мајке, којима епидемија покоси сву децу и оне од претеране жалости шену с памети и почну да се смеју! Јаук, крв, бол, вапај то је сад као и „добро јутро,“ „здрово—живо,“ „сервус.“ Онај који је у мирно доба, видевши једанпут мртваца, по недељу дана био потресен и узнемирен, сад пролази поред лешева онакажених и сагорелих, као пород трња. Дуготрајни и непрекидни жагор ускомешаног света, потсећаше нас — дању на неки велики вашар, увече на кошницу пчела, које јече и изумиру од глади, а ноћу на јеку од гусала. А непрекидан пуцањ и дању и ноћу бомби, граната и пушчане муниције, коју војници сагоревају да је неби непријатељу оставили, беше почасна паљба целом том призору. А кроз тај пуцањ и страховити тресак бомби и граната беличасто плавкасти дим куњаше, као из вулкана и испуњаваше целу долину овога Содама и Гомора, на чијем крематоријуму сагореваше материјална Србија.

Ми смо били последњи који смо имали да се извучемо из овога згаришта. Ватре се пушаху и догоревашу остатак што је њима намењено. А крај њих овде онде лежаху војници, једни сагорени, печени и потпуно угњенисани, други још живи без

свести, трећи болни и преболни, траже помоћ а четврти, рањеници, очекују да их нека болница натовари на кола! Осташе сви Арнеутима: Овде онде чопори волова стоје остављени од сопственика, једни изнурени од дугога пута, а други са поломљеним ногама, леже. Коњи изнемогли и напуштеним са рањавим грбњачама и укрућеним ногама тумарају и траже храну, цркнути прекрилили бивак. А по целом биваку и згаришту стоји сручено цело српско богатство: аутомобили, топовске каре, гвожђарија од сагорелих кола, седала, амови, конопци, шатори, узде, улари, синцири, ћебад, џакови, торбе, блузе, шињели, гомиле брашна, пасуља, муниције, пушке, свештеничке одежде, сагореле архиве и књиге, колани, ремици, ножеви, чекићи, сандуци, куфери, сицеви, тигаћи, кашике, виђушке, казани, мањерке порције и т. д.

Мала маршрута па одмор сваких петнаес минута, стрмно је, кршно је, сломно је. А ми смо иначе изнурени, товарни и гладни, па се брзо заморимо и тражимо одмор. Што је слабије више заостаје, а што је јаче више одмиче. Једну бабу, некога мајора мајку, воде два војника под руку, она се пренемаже и сваких пет минута застаје на одмор. Један инспектор, који није ни у канцеларију долазио пешке, иде једва за својим товарним коњем, са тојагом у руци. Један окружни начелник зас-

тајкује на сваких педесет корачаји и ма-
рамом брише зној са чела. Полицијски пи-
сари, неки обули опанке, често спуштају
своје куфере с леђа и одмарају се. Једна
докторка, која се дотле возила двоколица-
ма, кишобраном у руци и шеширићем на
глави, засућаном сукњом и једном повећом
ташном у рукама- труди се да иде под-
једнако с мушкарцима. О јахању не може
бити говора па оваквом путу, и товарном
коњу треба помоћи да не падне, а камо ли
га узјახати. Товари се строваљају с коња
и поново пакују и товаре. Застајкивању,
погуривању, подвикивању, изнемогавању
нигде краја. Војска обилази ове изнемогле
паћенике, бира пречице и путање да хва-
та положај, а остављајући уз пут овде —
онде по којег свог друга. А сунце не че-
ка, треба хватати коњак још за [видела,
треба дрва, ватре, воде, а црне воде не-
ма свуда. Ко да заноћи онде где нема во-
де. Треба шатор разапети, ко га је могао
понети. Па ипак умор, не пробира, хвата
се коњак где ко падне и изнемогне. И пла-
нина Жџеб засветли хељадама ватара,
које из далека изгледаху као звезде, про-
суте по путу у бескрајној колони од 20
км. дужине и 3—4 км. ширине, између ко-
јих се разлегаше жагор, јаук и уздисај,
помешан са треском бомби и праштањем
мунџије пушчане, што све укупно дава-
ше изглед једног болесника или раћеника,

коме је смрт опкорачила груди да га угуши а он се праћака, отима, а очи ископачене казују сваком да он хоће да живи, да он умире, али да неће да умре! Таква прва ноћ беше на висинама Жљеба и Божје помози.

Рано ујутру све је опет било на ногама и у покрету. По врховима и осојима дубок снег, а по путу поледица или блато од силних пролаза. Све опет закрчено ко хоће брже да прође не може. Траже се нове стазе и проширује се колона падинама планине, чији се усек протеже на 20 км. Али се од стрмих падина нема куда. Мора се ићи долином усека у збијеној колони, преко најгорих сломова и литице. Коњи и волови стровајују се у провалије, живи се извлаче на конопцима, цркнути остају на путу и закрчују пут. Товари се претоварују на друге коње или воловима на рокове, или на леђа, или се просто бацају. Опет лицитирање и одабирање шта да се понесе, а шта да се баци, јер неке коморџије стигоше голе душе, опљачкани од Арнаута. Арнаути им одузелі волове, све товари и све што у џеповима има. И да није била у близини туда српска војска, побили би их. Наста још већа журба, жагор, викање, довикивање и викање за помоћ. Неко виче да му помогну да натовари товар на коња, неко да га очекну. Једна телеграфскиња запа-

ла у блато до колена и виче за помоћ. Неко је повуче и спусти на пут као ствар и продужи пут. Ова беше без ципела, путује дакле у чарапама, јер су јој ципеле негде остале у блату. И још само једну велику падину превалити, па се жљеба опростити. И та огромна лава света беше се успењала једним делом уз ту попречну падину и почела пребацивати. Док наједанпут зафијукаше пушчана зрна од некуда, некоме више главе, некоме поред ушију, а некоме кроз плућа и срце. *Хркауши падали!* Одговор беше као смртна пресуда свима. А нема се куда ни напред ни назад. Напред стрма падина, не може се брзо измицати, назад се несме, са стране ивица Жљеба, као из градова из бусије бију Арнаути, а озго аероплан! „Смрт неизбежна!“ помпсли сваки кога је мајка родила, а Усуд му доделио да ту пређе. Чекали вукови да овце наиђу у овај склоп планински, па онда кидисали. Мало им је била онолика имовина, остављена у Радејевцу и успут довде, него треба и ово ресто да оставе, што су понели за одржање живота свог, треба их гонити до голе душе, треба их побити! Прас, прас! одлежу њихове брзометке иза бусија, управо наше брзометке и наша муниција у њиховим рукама. Наши им војници одговарају, погођени падају. Борба, паника, јаук, замагање, комешање, бежање, али се нема

куд. Тајац! На милост судби! А посред тог фијукања зрна и тренутног затишја, чу се глас једног одојчета, кога мајка преповијаше под једном буквом. Детињи плач и пушка слаже ли се то! Где је то још било заједно! Али ево овде и одојчад постадоше борци за своју нацију, не знајући ни сама какву силну и епохалну улогу врше. Па ипак, има ли што грешније, бездушније и свирепије, него напасти гладан уморан и ненаоружан свет. Али то је у радио један народ. Који? Онај народ који је живео под највећим империјама светским: Римском, Византинском, Српском и Турском и није био способан ниједну њихову културу да прими, који је за владе Турског Царства убијао и уништавао Српски Народ у Старој Србији и опустео и подивљао ту целу некада културну земљу, који је ~~благодарени само српском народу пре 2 године добио био своју државу и независност и који је као такав хтео да живи у суседској љубави са Србијом!~~

Мртви остадоше, где је ко пао да захвале Арнаутима на гостопримству, а остали после обостраног пушкарања са очајничким напорима пребацише се преко те паклене стрмени, пошто побацаше све теже ствари и велики број коња и волова. Један господин остави и коња и товар па оде да тражи заклон од куршума. А један војник, навикнут на музику од куршума,

купи пасуџ са једне гомиле, што је неко просуо, и меће у своју торбу, шапућући уморан: „Ако останем жив треба ми јести, ако погинем, нек виде да сам имао нешто код себе.“ Један бежанац од две торбе бира коју да баци, а коју да понесе. Док беше мука успети се на врх падине, сад још већа мука сићи у другу провалију и дохватити се каменитог пута на дну просека планинског. Литице и козје стазе још стрменије и кршније. Читави чопори волова сурвају се у бездан Арнаутима и гаврановима за храну. Ревносни војници и коње и волове свлаче низ литице као џакове. И опет по путу сјајасет побацаних ствари. И још један коњак у планини. И опет крај ватре помрли и сагорели војници, поред којих пролазе утучени и обамрли путници као поред обореног дрвља. Нема хране, па нема ни воде, још веће зло. Хајд топи снег у тигањима и порцијама и разгаљуј жеђ. Немоћни рањени јече и вичу за помоћ. Један во ник вуче се на задњици са пребијеним ногама да не би пао Арнаутима жив у руке. Попадали коњи још се праћакају и покушавају да се извуку. Неке чете пешадније враћају се натраг у сусрет Арнаутима да заштите збег и вилазе на безброј лешева војничких и бежанијских, огоњених до голе душе. Све је поскидано са њих па и кошуље. Војници официри, чиновници, же-

не, деца леже потпуно наги без икаквог реда, жене још са расплетеним косама, јер су Арнаути и у коси тражили „сакривено благо“. Све се то гледа без икаквог исчуђавања „Погинуо тај и тај.“ Ништа даље Сад је време чудити се ко оста жив. Неке мајке погубиле децу у шипрагу, па цвиле и траже их. По неко само дете стоји на стази и плаче, не зна где су му родитељи. По неко мало и залутало дете војници воде за руку, чији су родитељи погинули и остали. Маса света распрштала се по каменару и шипразима и не може још да се прибере. Један мртав коморџија лежи крај угашене ватре, опремљен потпуно за сахрану. Неки му друг саставио руке и заклопио очи, па оставио да га сахрани ко буде имао времена. Једна баба иде боса и скоро нага, пошто су јој Арнаути скинули и обућу с ногу, благодарџи Богу, што је остала жива. ~~А шта да кажемо за оне јаднике, који остадоше на Качанику, Преполцу и другим бојиштина, бранећи стопу по стопу своје крвљу стечене земље. Ама па оно је отворена борба на позицији, али у редовним ратним приликама бар ово није требало да буде, да гину они, који треба да су изван сваке погибије: старци, жене и деца а који нису нигда могли ни помислити да доживе ту судбу да гину и остављају своје кости у планини не сахрањене.~~

Настаје пут каменит, кршевит. Ши-
 љасти белутци, као да су намерно никли из
 земље да отежавају и пркосе уморним пу-
 тницима, који се журе, спотичу падају и
 дижу се и изједна питају „је ли близу Ро-
 жај?“ као да их тамо чека. Србија и као
 да неће даље ићи. А оно пуста жеља да
 се што пре стигне до намењене тачке за
 одмор и преноћиште. Изнемогли коњи па-
 дају и остају ту. Гавранови над њима грак-
 ћу и пирују сити меса и крви људске и ко-
 њске. И цели дан само такав пут. Док јед-
 ва сиђосмо у Рожај, у залазак сунчев
 крај хучнога Ибра, колевке прве српске
 државе. Ту је близу његово врело бурно
 и хучно као заморена српска душа. За
 тренут ока поникоше логори по рожај-
 ском пољу где попада све као снопље на
 мокру и голу земљу и уз пенушаво хуча-
 ње Ибра предаде се сну, да у слави спа-
 сење своје из Жебља и чељусти арнаутске.

БЕРАНЕ—АНДРИЈЕВИЦА

Пут Рожај—Беране—Андријевица мало
 бољи. Избегнута је даља опасност од Ар-
 наута. Пролази се кроз црногорска насе-
 ља. Али настаје један други непријатељ не
 мање опасан; глад, која све више узима
 маха. Прибрана снага свега за једну ноћ
 напреже се поново изјутра. Ко је имао
 замотуљак чаја у торби, попио је чај, до-
 хватио парче двојека или проје, ко није

имао ни то, он се задовољио само одмором, надајући се да ће успут наћи који залогај проје и купити га. Али проја и ако је 20 дин. кгр., кад би је било у изобиљу и по тој цени не би се нико пожалио на глад. Већ тек што је по нека сељанка изнела по неку проју, колико да се каже да то место није без хлеба. Војници се одмах купе око ње као око животворне воде и отимају. Могла би сељанка да узме ако хоће и 50—60 дин. за проју да нема у себи искре помисли на Бога, кад види да је и та цена грех, по којој продаје тако рећи залогај хлеба за 20 динара. И онда пружи проју ономе, који ју је први руком дохватио, па бјежи кући од силне навале војске. И тако редом где год видимо гомилу војника, ми већ знамо да је ту хлеб на продају, те тражимо и ми не би ли могли купити. Више пута ваља рећи по души, давањем веће цене дошли смо до хлеба и оставили без хлеба војнике, који су хтели да се мало ценкају и који нису имали више пара. Многи су помрли од глади за то што нису имали пара, а многи су нашли смрт од глади и са пуним џеповима пара. Кромпир пет комада динар. Гладна војска дошла да тражи хлеб од гладног народа, који гладује и онда кад није рат. Предео каменит, кршевит, диваљ. Од камена ником ни камена. Размењује се опет цео во за једну проју, ски-

дају се и цокуле с ногу за хлеб, па се кожом од цркнутих коња и волова увијају ноге да се не подбију. Идући тако с брега у мочар с мочари на брег- заливајући свој гладан и загрејан стомак хладном водом, ко е туда бејаше у изобиљу, остављајући уз пут у благу коће и њуде и питајући изједна: „где је Беране,“ „где је Андријевица,“ надајући се као самртник животу, хлебу и одмору, а оно све исто те исто, далеk и рђав пут и глад свуда, само преноћиште или чак ни то.

У Беранима, и ако лепим и равним, крај бистрога и муњевитога Лима и не преноћисмо већ одмах настависмо пут уз Лим за Андријевицу. Али место хлеба и одмора тамо нађосмо празну чаршију и аустриске аероплане над главом. Ту затекосмо и оне, који су прошли кроз Чакор и Ругову. Они причају она иста чуда и патње, које смо ми преживели и не верују иама да смо се намучили толико као они, а ми не верујемо њима да су се они намучили, као ми. „Две се рибе на једном жару некле и једна другој не веровале.“ Сад замислите читаоци још једну, исто оволику, патњу колоне која је прошла кроз Чакор и Ругову, па хајдете дађе самном у Подгорицу!

ВАСОЈЕВИЋИ—БРАТОНОЖИЋИ— ПИПЕРИ

Три светла имена у историји Црне Горе. Три племена која се за живу главу ни-

су дала Турцима покорити и чија јунаштва испуњавају најсветлија места у историји петстолетне борбе: Црногораца са Турцима. Кроз та, ето, места ми сад пролазимо. Пут за Подгорицу леп, као добар ручак. Први леп пут после ибарскога пута Бар нема спотицања и падања. И хиљаде скелета и мумија направиле једну дугачку врсту путем и нијаху се, идући као болесници извучени пре времена из постеле, не пролазећи ни 10 км. дневно, а треба прећи 90 км. до Подгорице. При том на том дугачком путу кроз каменит ретко насељен и неродан предео, стиже путнике оно јесење зло време, које кад почне не зауставља се до марта и априла у пролеће: киша, суснежице, маглуштина, мочар, влага, студ, пробијају до коже, до сржи, до срца оних којима се не зна шта је пре потребно; хлеб, топлота или одмор. А они немају ни једно ни друго, ни треће, већ блатњавим путем и кроз кишу и суснежницу промичу уз валовиту Тару која жури да каже Дрини да су се Срби решили пре на смрт него на срамно покреће незајажљивом непријатељу, који је разјапио своје чељусти и на ове гудуре српске. И ево тих Срба где умиру крај ватре од глади, студи и изнемоглости. Ено један где је изабрао блато и несвесно у агонији гомила под главу кал помешан с ђубретом и у најтежем ропцу и пуним у-

стима блата испушта душу. И све се то догађа без икаквих ларми и изненађења и преживљује без икаквих негодовања и роптања. Народ један потпуно свестан своје судбе и страдања, сасвим спокојно испуњава једну по једну тачку њеног програма.

Куће црногорске ретке и на коју се наиђе тешко се добије пријем, из бојазни од пљачке а из урађеног стида код Црногорака пред туђим мушкчињем а сад им нису мужевн ту. „Има ли конак снахо?“ питају наши војници. „Не, Богме,“. Одговара хладно црногорка. „А за продају штогод од јела?“ „Нема Богами.“ И где се добије конак, неколико људи, шта су према толикој војсци. И опет пригрли влажну земљу и студен камен за простирач, а ветар, кишу и облачно небо за покривач. Који не могу да издрже такву постељу, или управо којима се таква постеља допадне за навек, остају на чој, мирно свађени крај пута, са отвореним и управљеним очима к небу, очевидно шаљући хвалу Богу, што су се ослободили свих дањих мука. Ни мајка ни сестра да сузама оросе сина и брата, ни брата рођенога да воштаницу ужеже и гроб окади. Већ место суза, росна киша, а место свећа и кандила месец и звезде. А ко су то? То су они честити људи, којима је несгало хране и новца, а били су толико поносни, да нису хтели по-

тражити, већ су спокојно легли крај пута да умру. Путници пролазе поред тих мртвих во ника и онако уморни само један уздах на место „Бог да прости“ одаду и продужују пут, мислећи о њима и о својој судби а ништа не говорећи. А велика Српска Мисао, као анђео хранитељ, над њима, лебди и кроз шапат повијених грана јелових изговара им ове речи: „Почивајте мирно мученици и хероји српски у херојској земљи својој, крвљу напојеној. Ови људи што пролазе ћутећи крај вас, обурвани тешким и далеким путем, умеће после у венце славе окитити ваше патње, страдача и мученичку смрт за свету Народну Слободу и кроз песме и славе и хвале величати и славити ваша дела кроза сва времена и благодарна поколења“.

Размишљајући тако о својим мртвим друговима, пролазећи поред њих и гамижући лагано уз вијугави пут црногорски, који се као змија обавија око оних стена, ми се испесмо на Братоножиће и угледамо све оне камените горостасе Црне Горе, чија имена обилно испуњавају историју и епопеју Црне Горе и сваки њихов пролом, вис и до сачињава за себе епоху из историје борбе Црногораца за своју слободу од куда је и добила овај поетски надимак:

„Црна Горо поносито стење,

Српске круне ти драго камење..“

Отуда и сваки камен и поред све заморености глади и рђавог пријема брат-

ског буђаше у нама велики пијетет и ове
Бранкове стихове:

„Црногорче, царе мали,
Ко те овде још не хвали..“

Али тога „цара малог“ нигде нема да
уморном брату братску руку пружи. „Да
је игде брата да пожали, да пожали к’о
да би помого.“ Ено га на Ловћену где бра-
ни своју груду земље, на коју се неприја-
тељ околио да и њу прождере као и Ср-
бљу. И наједанпут, дуж тих каменитих
провалија указа се модра, хучна и пену-
шава Морача и уз дах благог и лаког мо-
рског ветра који се тако пријатно осетио,
чим се попесмо на Братоножиће, подсети
нас на једну песму поете народног, који
је много писао и певао о Црној Гори и
сву је окитио у венце славе за њену ис-
полнску борбу против Турака:

„Пуче пушка, а за њоме
Витешки се поклич зачу;
Ко је соко шири крила.
Ено Турци на Морачу!“

— — — — —
„Мартинићи први чуше,
Они први у бој лете.“

А Морача хучи, хучи и наставља пе-
сму о борбама, које су вођене око ње.
Муњевита Морача, а тако исто и Лим, Та-
ра, Ибар и Дрина па муњевит и народ,
који живи око њих и који само што је та-
кав, сноси ове муке и грозоте, јер неће
да буде роб туђ, а високо цени и љуби
своју слободу.

У том рзмишљању и сањању о прошлости Црке Горе и не видесмо кад сиђосмо у пространо подгоричко поље низ Морачу, где нас сковитла неки силовит оркама са бујним налетом кише од кога почеше изнемогли војници и нејач падати као снопље. И кроз ту непогоду има да се путује још два три сахата до Подгорице, а ми обарани ветром и силним пљуском из облака морали смо путовати цео дан и опет не стићи сви у Подгорицу за видеда. Ханови крај пута већина позатварани а где су отворени за преноћиште, плаћа се пет перпера за лежање на даскама, а један перпер за седење уз ватру. По неки протест и прека реч са Црногоркама и њиховим старцима и децом због такве бездушне скупоће не измењују ништа стаће. Једни нас сажаљевају и високо гледају на наше подвиге, други нас осуђују а нарочито њихова момчадија са заденутим „ливорима“ за појасом, што смо оставили Србију и „бјежимо к’о жене“. Деца сањају традиционално о поносу и јунаштву српском, а не виде да је Србе баш тај понос довео до ових подвига и мучења. Трећи се од нас грозише и окретаху леђа, нарочито жене, јер ми бејасмо страшних изгледа, управо гладни, право рећи не бесмо за кућу: кађави, мокри, изгладнели, потавнели, срозани, прљави, чађави од дима и вашљиви, да се човек згрози од рођена брата и сина, а камо ли од непозната војника, те у много случајева бесмо жртве

тих својих недаћа и беда. Али јесмо ли ми криви за то и да ли за то, поред свих тих невоља треба да будемо кажњени од наше браће по крви? Један стари Црногорац некадашњи херој са Грахова и Вучјег Дола, који братским очима гледаше на нас и на наше патње, даде нам само толико утехе, скинувши само мало мрку сенку, превучену преко наше старе љубави братске оваквим њиховим дочеком: „Бог убио непријатеља, што нас омрази са вама за навек, да се никад не можемо волети онако као до сада. А оно нијесте криви ни ви ни ми за ово зло, које је и вас и нас снашло. За празним јаслима и говеда се туку. Нема ни нама ни вама, па отуда приговори, горчине и прекори не знајући ни једни ни други од куда је опште зло.“

ПОДГОРИЦА

Пети дан из Андријевице стигосмо у Подгорицу. Логори притисли поље, које беше све огрезло у води. Војска и стока лежаху у води, а ветар се титраше са разапетим шаторима као са лаким пешкирићима и марамицама. Нигде сувог места да пободеш колац нигде дрвцета да запушиш ватру, нигде ништа до само јад, студ, ветар и вода. Хучи оркан као узбуркано море, пљушти киша, дрхћу људи, волови и коњи, вију се деца као црви. Што могаде наћи конак за скупе новце макар и у најгорој штали, благо њему, он оста жив, што не могаде оста да цепти и да се спрема за подгоричко гробље.

Војска се још прикупља из црногорских кршева и пребраја, ко погибе или умре. Тражи хлеба, али хлеба нигде нема! Кође полумртву стоку и ждере оно уморно месо, али хлеб ништа не може заменити. Волови се сваљују од глади и умора и иду спотичући се на кланицу. Јадне наше „сивоње“ и „плавоње“, за њихово четворогодишње ратовање и ношење хране и муниције и пртљага од шапца до Битоља и од Дунава и Тимока до Мораче, који су и свога краља пренели преко Албаније, јадни волови, за све то као награду чекић у главу и нож под гушу — пружају се сивоње крај Мораче као јагњад о Ђурђеву дне. Који су изнемогли сасвим под нож, а који се држе још на ногама, осуђују се на даљи пут и гладовање.

А бежанија, не могавши се сва сместити у Подгорици, распитује за околна села и варошице где би се могла сместити и гладна јури подгорикким улицама као гладне овце у тору, које су изгубиле сваку наду на пашу и чобанина свога, тражи очима хлеба, заварује у торбе и цакулице сељанки, које су по жгогод донеле на продају, истрчава ван вароша далеко у сусрет Црногоркама, граби и отима се о проју, плаћајући једну, по 30—40 перцера. Ко дограби проју он је носи на рукама тако гордо као војник заставу кроз убојне редове, коју је отео од непријатеља, и на упућена питања: „пошто је узео“ и „продајеш ли је“ чисто охоло одговара:

„не продајем“. И носи је у стан да раздели са својим друговима или породицом.

А аероплани над Подгорицом посећују по једанпут-двапут те оголеле, увенуле и у ритам помешане сталеле, да се сваки ратосиља тога славног проналаска човечанског, коме се цео свет био радовао, мислећи да ће он служити на корист науци, култури и саобраћају светском, а он сво где носи муње и громове, страх, трепет и смрт. А и топови са Грахова и Ловћена опомињу измучене путнике да напуштају то место, у коме плаћаху кило проје 6, кило сена 1 и једно преноћиште 5 перпера, да иду за Скадар, где се већ налази Краљевска Влада и Врховна Команда. Па зар опет кроз Албнију!

ТУЗИ—ПРОКЛЕТИЈА—КАСТРАТИ

Наредба да се продужи за Скадар имала је двојаког разлога: први је, да се не изумре од глади у Црној Гори, а други, да се не падне непријатељу у руке, који је већ ногом крочио у Црну Гору.

Високи чиновници, попови, трговци, који су имали своје фијакере, велосипеди и аутомобиле, приметнуше одмах своје дењкове и куфере на леђа и пођоше заједно и подједнако са онима, који су од рођења научили да иду тако. Бежанија оде преко Скадарског Језера, а војска преко Тузи, Проклетије и Кастрата. Војници неки понели по парче те чувене несезане и на жрвњу млевене проје, па у сласт гри-

цкају успут као пишкоте. Нису прошли ни два километра а већ поседали па се одмарају. Једни једу а други гледају са жудњом у њих. „Дај ми један залагај хлеба или ћу да умрем, шест дана нисам окусио леба,“ запома же један војник. „Ама па да си ти један само и да ти се да, али ко ће нахранити цео овај гладан народ овде где нема ништа“ Одговара онај и пружа му парче проје. Други нагрнуше он их одби и склони се у страну да једе. „Дошло време да човек кријући једе“. Сам себе осуђује. „Никад нисам потражио хлеб, али сад дошло време да тражим.“ Правда се онај што је тражио хлеб. Мало само леп пут од Подгорице до тузи, па одмах лево преко кршева. За пут не треба питати. Лешеви показују пут, којим су ранија оделења прошла. То управо није пут, већ најодвратније гомиле џиновских каменова, тако разбацаних, наслаганих и изукрштаних попречно и уздуж као да се ђаволи њима играли, те је ваљда због њих и названа ова планина „Проклетија“ чији се огранак „Божај“, преко кога ми идемо спушта до Скадарског Језера, не давши ни један квадратни метар равне и меке земље до саме воде у језеру. Али другог прелаза није било. Ту је морао проћи здрав и болестан и натоварен војник, коњ и во. Али за то је пут смрдео од лешина, док је год трајало то чудовиште од пута, преко кога је путовање личило на гажење неке набујале реке, помещао се

звекетом плоча и потковица преко камена, где се борба са таласима замењује борбом пужења, клизања и строваљивања преко каменитих грдосија: „Ајс сивоњо! Де ти зекоња што си стао! Ене, ене! Де полако! Оп! стој! Држите! Вуците! хууу... јој мајко моја! Стој! Чекај! Напред! Стани! Дорат се сгровали! Не дајте! Придржите! Помозите да натоваримо! Хајд полако! Ено где три коња леже мртва! Ено онамо још један, па још два, гле онамо читава гомила мртвих коња!.. Авај, па ево и мртвих људи! Гле, овај јадник сео на камен да се одмори и испустио душу. Диван курбан за Велику Србију! А овај наложио ватру да се огреје па ту и остао. Гле како је овај умро насмејан! Ово је баш достојно једне горде нације да се злопати и мучи без роптања и суза гордо и да гордо и с поносом умире. Један штулеца по камењару и тражи место међу њима где ће да легне да умре да га не би коњи газили, а кожа му виси низ кости, као дроњци низ дрвеће. Аих, шта је ово, од мртвог војника сечено месо и ваџда једено!? Није могуће! Јесте! тврде сви који су гледали очима те случајеве. Ено још једног курбана за Велику Србију. Па ено још једног па ено још два, три, ко ће их бројати више?! Неки коњи још мичу ногама волови ћутећи носе судбину, која их је снашла а Арнаути са високих литица и штураца посматрају овај мученички збег и чекају као пауци на мрежи, колико ће

им плена то кршно камење оставити. Па кога могу повести кући добро, а кога не могу повести одеру кожу и носе.

Ено Скадарског Језера ко није видео! Ах! плаво Скадарско Језеро! Зар да те под оваквим утисцима први пут видимо, побеђени, осрамоћени, измучени. Какво ли кршно камење опасује огледало твоје и како ли дивља арнаутска банда плови по теби и рибу лови. И ево ноћ нас затече у том пакленом камену. Војници тражећи дрва по помрчини за ватру, напипаше гомиле лешева војничких, мислећи да су неке класе да би могле послужити за гориво. Другог дана изађосмо на пут, хвала Богу, т. ј. нешто што личи на пут, с том разликом што коњи сада падају ју каљуге и ту издишу, а јуче су падали у кршу. И кроз каљугу и трњаке тек другог дана стигосмо у Кастрате — Иваној центар Вандеје скадарских кастратских Арбанаса, већином католика. Једино лепо што беше у њему црква католичка, подигнута још 1848, год. Ујутру се служи служба, свештеник Арбанас говори Арбанасима овакву беседу:

„Браћо Арбанаси! Бог се расрдио на један миран, храбар и племенит народ, то је Српски Народ и довео га у нашу земљу да тражи заштиту и гостопримство. А има ли веће почасти за један народ, него кад неко дође у његов дом да тражи заштиту, да се склони и заштити од душмана. Знате ли да тај народ гледа у пуце

ваше кошеве и хамбарѐ жита и умире од глади, а прстом вашу имовину не дира. Има ли теже смрти, него гледати у хлеб, а умирати од глади! Сваки би народ зверски кидисао гладан на пуне кошеве без икаква обзира. Једини народ, који је први пример у историји такав дао, да је пристао пре да умре, него ли туђу имовину да дира, јесте Српски Народ. Такав честит народ заслужује да му се ивађе на сусрет. Позивам вас у име Језуса Христа да своју хришћанску дужност испунате.“

О Језусе, Језусе! Јадан Српски Народ! — ридају старци и љубе земљу. И одмах поврвеше са пројама код цркве у војну станицу да се њиховим хлебом прихвати гладна и уморна Српска Војска.

СКАДАР—ЉЕШ—САН ЂОВАНИ

И још један дан мучнога хода преко блата и камена катстратских па стигосмо у стародревни Скадар на Бојани, који у том тренутку престављаше целу Краљевину Србију, јер у њему беше сва војска, Влада и бежанинија, колико је могло доспети живо, после нечувеног страдања кроз Албанију, а која је имала част да кроз њу прође и Краљ Србије Петар I, са 4 вола, да у арнаутским кућама спава и све муке и тешкоће мучнога путовања подноси заједно и подједнако са својом војском.

И опет пребројавање и сахрањивање и причање о страхотама од оних који су

прошли кроз Љуму. Погибије на путу, људи, жена и деце, заробљавање девојака и одвођење у ропство, оне дакле девојчице из гимназије, који су имале бити учитељице, професорке и госпође, сад су у неком кршу у димљивим арнаутским кућама, арнаутске жене! Зауостављани су и опсађивани у клисурама читави одреди војске и уцењивани. Арнаутски разбојници, који су увек противни били свакој управи и под турском владавином и који су обожавали само једну једину власт — безвлашће — зауставили су и оцели један одред српске војске у клисури, и пошто су одузели најбоље коње и оружје, онда су пустили пролаз на бесу, после тродневног погађања, уцењивања и робовања гладних војника под притиском њихових заседа изабусија. И та им је беса толико вредела, док се само ушло у други теснац, где су читави батаљони, издесетковани и безброј породица побијених и опљачканих. Пуне болнице у Скадру рањеника кроз Албанију, који поред тешких болова од рана, оплакују своје очеве, браћу, стричеве, капетане, мајоре, докторе, професоре, учитеље и т. д. који оставише своје кости на путу кроз Албанију, не сахрањене.

А Влада Српска присебно и трпељиво ћутећи, скунаторила мало канцеларије и ради, не губећи наду на боље дане, за Србију и Српски Народ. Телеграми јече на све стране о страдању и пропасти Српског Народа, као што јечи напаћена срп-

ска душа. А бомбе из непријатељских аероплана треште улицама скадарским и праве гомиле мяса од српских и арнаутских тела. Арбанаси скадарски пуне своје „чекмежиће“ српским парама буди зашта! Војници јуре улицама скадарским тражећи макар што год за јело, где има свачега по мало, а по највише ничега. Једини празни лук у изобиљу беше, кога гладни војници рупаху зубима као бисквит.

Само неколико дана одмор ту, па хајд на море! Хајд' на Адрију! Сто година певамо ту песму, и ево где нам се стогодишњи сан остварио. Па зр на овакав начин доћи на Адрију! И двадесет—тридесет км. што за уморну војску и бежанију чинише 3—4 дана путовања, ми бесмо већ на Јадрану. Од Љеша до Медове распоредила се војска за укрцавање, а бежанија се прибила уза стене на пристаништу, израдила колибице од рогозине, као ластавичија гнезда, или разапела шатрице од шатора или пољава и чека на лађу, дан, два, три, недељу, две, три и гладује; јури за двопеком и пројом, где види, а хладан ветар му пије крв и срж из костију. Умиру људи, жене и деца и сахрањују се без сандука, у оном истом гробљу у коме је српска војска остављала своје кости 1912—13 г. Спасли се кроз албанске кршеве, али овде сустигао умор, глад и студ. Свештеници, окружни начелници, полицајци, професори, трговци, изгубили изглед свога лица од глади и студи, гледају по це-

ли дан у пучину морску неће ли најћи која лађа да их узме у загђај, али лађе нема па нема... А кад непријатељски аероплан затрепери у ваздуху над њима, они прсну по кршу, тражећи заклон од смртоносних куглица, које им непријатељ баца место хлеба. По нека лађа италијанска најће, да баци по мало хране за војску, па продужује даље не осврћући се на беднике, који на том камену и ветру чекају спасење само у таласима морским.

— ДРАЧ—ВАЛОНА—КРФ

А војска лагано се одмара околу Ђеша, и још брже умире и пуни гробље, чекајући лађе за укрцавање, али лађе нема па нема... „Мора да се иде на Драч, јер се војска а и сва бежанија не може укрцати у Сан Ђовани.“ Тако је гласила наредба. И тако је морало бити. У Сан Ђовани су се укрцала само деца — ђаци и болесни војници и официри и један део бежаније на брод санитарних мисија Америчкога Црвенога Крста. А све остало пут за Драч! Само помисао на мочари, кроз које се има проћи, поражавала је изнемогле путнике, а камо ли... Али... мочари су већ биле пуне мртвих коња од предњих оделења, која су пре прошла. Па да неби све остало у баруштинама, праве се лесе од прућа за прелаз коморе и војске. Па ипак коњи испунише баре и направиле безброј брвана за прелаз. Па хајде гази бујну реку Маћ, дави се и спасавај и

опет кроз баре, каџуге и водокрчине и патњи нигде краја...

Ноћ у једном гају. Тишина мека вечерња са златним сунчаним зрацима и топлим поветарцем, пренесе нас мислима у наше гајеве, у дубраве и некадашње срећне дане. Поспасмо као заклани од умора. Једно звоно са оближње католичко-арбанашке цркве пробуди нас рано са изненађењем, јер мишљасмо да је Европа давно заборавила на Бога и потсети на наше полуноћнице и јутерње божићне. А ово време беше баш у те дане, 2 јануар! У јутру рано полазак и остављање мртвих људи и коња, као метиљаве овце у тору, које ноћу поцркају. Ваздан издири, гладан по тешком путу, па увек лези онако загрејан и изнурен на хладну земљу, заспи и не пробуди се. Вечерња студен остављаше нам тако безброј другова по путевима за навек. Још једно преноћиште, и још једно, и још 3—4 реке гази и преноси на леђима један другог, док једва тако мучећи се не изађосмо на шодер пут, што води из Тиране у Драч, пошто пре тога пређосмо крај древне Кроје, Скендербегове престонице, коју је Султан Мехмед лично дошао био да осваја, чинило му се да није и то ластавичије гнездо, припијено уз крш, много било Скендербегу, исто онако, као данас Франц Јосиф и Виљем што раде, отимајући малу имовину малога и храброга народа.

Војска притисла с обе стране тај ле-
пи пут, пригриливши га као врући хлеб,
улогорила се и чека опет лађу. Бежанија
испрекиданим групама, са дењковима и ку-
ферима на леђима прилази и граби за при-
станиште. А аустријски аероплани к'о бе-
логлави крагуји шестаре у ваздуху и ба-
цају цедуље српским војницима да се вра-
те својим милим и драгим? као оно препре-
дена лија кад је звала коке да сиђу из коко-
шара, обећавајући им мир и љубав међу-
собну. ▲ једновремено бацају бомбе на
Драч и убијају толике невинне душе у ње-
му. Толику притворност, лаж и безочност
не би вађда ни лисица чинила, да у једној
руци носи „мирољубиве“ цедуље, а у дру-
год бомбе! Војници полегали по песку као
метињаве овце и бишту се без обзира на те
„пријатеље“ из 'ваздуха и „докусуравају
волове. Али чиме зготовити то уморно и
мршаво месо, кад је маст 20 лин. кгр.? Ха-
јде да се потражи мало лоја из меса. Ено
онај, „Галоња“ изгледа добар, из њега ће
мо добити лој. Кад га месари разчерече и
разбију кост, а оно из костију тече вода
нека. Дакле и срж из костију се стопила
од силнога умора и глади! Појмљиво је
липсавање коња и умирање војника без и-
какве болести. Изнуреност и истрошеност
жиротне енергије потпуна. „Овако су вађ-
да и наше кости пуне воде место сржи.“
говоре војници и наричу за својим коњи-
ма, који се праћакају по лединама липса-
вајући. „Хвала ти дорате“, од неба до зем-

ње, што си ме доведе послужио и понео ми ствари, што сам ја остао у животу, теби и твојој издржљивости хвала...“

Мртве војнике опевају свештеници пред ископаним ракама крај пута: „Хвала Богу, да видимо војничку сахрану са опелом први пут од Митровице“. Зло беше без хлеба, сад опет зло од сувога двопека — израњиваше се гладна црева, па навалила некаква срдобоља на војнике, те падају по путу као куршумима устрењени. А како и да не падају кад су већ дотле наравнили 1500 км. пешке под највећим теренским тешкоћама, погибајама и гладовањем.

И опет патњама и изненађењима нигде краја. У Драчу се не може укрцати сва војска, већ само изнемогли и болесни војници, остали да иоу на Валону!“ А пут од Драча до Валоне 70 километара и онакав исти као и од Драча до Љеша. Ко да иде оним истим путем, на коме су 8 дана у води стајали наши регрути и половина њих кости оставили ту, обележивши тај пут као „пут смрти“ за српску војску. Али ко ће одвојити изнемогле и болесне од здравих, кад је све изнемогло?! Ипак у лађе је смештено што се могло, што није могло, продужило је пут за Валону, да посеје још кости своје...

И та изнемогла војска превози се на италијанским лађама до Валоне, а од Валоне претоварује се на француске лађе. Први прихват на француској лађи „Саво-

ја“ никада српска војска неће заборавити. Војници излазе као сенке из талијанских лађа, срозани, прђави, немоћни и чисто почели да прелазе у трулеж, једва болно и немоћно пењући се уз степенице колосалне лађе „Савоје“ а племенити морнари прихватају их за руке као браћу своју и уводе у одаје простране лађе, смештају на удобне постеље и залажу свежом и топлим храном. Јер они врло добро знају да су ти срозани скелети некадашњи соколи са Куманова, Цера и Космаја, сада са поломљеним крилима, заслужили не само такав пријем, него и почаст.

И зађуђаше се морски таласи и понесоше ове саломљене хероје на тихо острво у Јонском Мору на одмор, поткрепљење и ново спремање. За неколико дана па је рестаурација на острву Крфу са највећом брижљивошћу и предомишљајем извршена: здрави на Крф, а болесни на острва Видо и Лазарет у болнице, где већ беше наслагано хране у изобиљу. Али доцкан! Полумртва или мртва уста не једу. Тако шапутаху бледа уста изнемоглих војника на Видо, који доспеше ту, колико да умру на миру, на тихом поднебљу, пунећи широке ископане раке, по 100—200 дневно. Па ко су ти војници, који својим великим помором од изнурености, прозоблости и глади обележише име томе невином острву „Острво Смрти“ (l'île de morte!?) То су наши рекрути. То су наша деца,

наша узданица, на којој смо све наше наде за будућност зидали и заснивали; то су наши ђаци из 1912 год. који испуњаваху све школе у Србији и представљаху онда сву школску омладину српску; то су они наши несташни рекрути, који нам у Чачку и Краљеву заглуноше уши од песме, то су они рекрути наши, који су имали да зашине нашу изнурену и уморену војску на бојној линији; то су они рекрути који су 8 дана у води стајали пред Валомом чекајући допуст од талијанске војске, да могу продужити; то су они наши лепо бегари, на чијим се рубовима на кошуљама сад и не познају везови рукотворине љуба и сеја њихових, од прџавштине и гади; и то су они наши рекрути, који при поласку из Србије бројаху 40.000 а сада 5000!

А шта раде они на Крфу, који су по виду „здравих“ истоварени тамо? Свесте се од силнога замора, цребројавају број километара колико су прешли пешачећи и борећи се од Саве, Дунава и Тимока до Крфа, грозећи се и у сну и на јави, својих доживљаја кроз Албанију и размишљају о распетом и расчереченом српском народу: шта би ово с њима и шта ће бити даље?.. Где се деде онолики народ српски, бежанија ђаци и остали?! „На четири стране које добрих пријатеља“. А и [Крф се за кратко време напуни [гробљима Српских војника, на чијим крстовима стоји натпис:

1916 51

„На хумкама у туђини
Неће српско цвеће нићи.
Поручите нашој деци
Нећемо им никад стићи“.

Опкољени свуд наоколо водом, као пре три месеца непријатељем, али водом, која их умива, освежава, оправља и доноси хране у изобиљу, они размишљаху о мору и његовим благодетима и праведној тежњи и борби Српскога Народа за морем и видеше да је ту с њима заједно њихов Врховни Командант, њихова Влада и све њихове старешине, па видеше и свога доброга Бога, који их нигде није остављао, па ни овде у туђини коме побожно и са пуним очима суза, за својим свештеницима, утјешитељима, принесоше ову топлу и ратничку молитву:

„Господе Боже, Оче Творче наш! Боже правде истине и милосрђа! Ти који дарова славу и моћ Немањи и Душану Силном и Светост Светоме Сави; Ти који напоре и жртве наше награди освојењем Косова и увећавањем миле нам домовине, — чуј молбу нашу и молбу целога напаћеног и на крст мучеништва распетог народа српског. Чуј, Господе, и услиши!

Својом божанском силом и свемогућством укрепи, заштити и помози, Оче небесни, Твога изабраника, нашег Господара и Краља Петра, Величанственог Наследника престола Његовог, Његов узвишени Дом, Његову јуначку војску, ојаћени Народ Српски и васколико уцве-

вено Српство. Благослови дела његова, окити венцима победа над непријатељима наше слободе, свете вере и православне цркве, Његову храбру српску војску и војске Његових славних савезника.

Умножи славу Његову и увеличај славу Србинову. Са сузама у очима и на коленима, молимо ти се, Господе, у овоме светом храму, овде у туђој земљи, тако далеко од наше мајке Србије, где нас жешто очекује нејач наша.

Силном Твојом десницом, Свемоћни Творче, учврсти власт и престо Краља Српског, а српску витешку војску, Народ Српски, дечицу нашу, омладину — понос наш, ожалашћене родитеље и брижне сроднике наше и све поробљено и намучено Српство сачувај, избави и спаси од силе вражје и непријатељске!

Свима њима и нама подари, Господе, анђела хранитеља и бранитеља; нас и венцима славе увенчану војску српску запој духом мудрости, бодрости и храбрости, да сви јуначки и славећи тебе, Боже наш, претрпимо и ове крсне муке и горка страдања и да скоро дочекамо и прославимо дан васкрсења свеколиког Српства.

Отклони и сачувај, Оче наш, цео Народ Српски од сваке беде и нужде; избави га од огња и мача непријатељског, од сваког беса, пакости и напасти његове. Даруј, Господе, Народу Српском — и оном поробљевом и нама овде — потребне силе и моћи за спасење његово. Помози

нам у свему, да увеличамо славу и величину нашу и Твоју Господе, и да што скорије, са развијеним заставама, прогонимо злотворе, да нашој славној и милој домовини, нашој мајци Србији утремо кржаве сузе и ослободимо је испод ига непријатељског.

Даруј нам, Боже, милост велику, да што скорије ужегнемо кандило у Св. Грачаници на Косову, да у Марковом Прилипу и Царском граду Скопљу прославимо име Твоје, да се што пре у древноме Нишу помолимо Теби, Творче Милостиви, за покој душа палих див-јунака, да у славном и престоном Београду нашем што пре Тебе Бога нашег хвалимо и Теби благодаримо.

Ти си, Боже и Господе наш, извор силе, власти, моћи и господства и ми тврдо верујемо и свесрдно молимо Те, да молбе наше, жеље наше, ватаје невине дечице наше и целог Српства чујеш, и брод трпљења и искушења крају приведеш и на брег спасења изведеш. Тога ради Теби, Господу Оцу, Сину и Св. Духу, славу; хвалу и благодарност приносимо и уздижемо сада и кроз све векове до вечности—Амин!

Седећи на острву тихом, забринуте као оболели галебови на морској стени, припремајући понова своју снагу за велики задатак свој они бацаху поглед на све четир стране света, највише задржавајући своје чежњиве очи тамо на Север, где је и њихова домовина, певајући јој тихо и сетно ову чежњиву песму:

„Тамо далеко, далеко на Север,
Тамо је земља моја,
Тамо је Србија“

А кад се опорављени, освежени и опремљени, пошто прво окадише и прелише гробове својих умрлих другова, кренуше са Крфа пут Отаџбине своје, и кад се на лађама отискоше са обале питомога острва и виноше таласима морским пут Солуна, запеваше весело:

„Хајд’мо са Крфа, са Крфа на Север,
Тамо је наша мила и лепа Србија!..“

„Тамо далеко, крај плава Дунава,
Тамо су села наша, ту нам је љубав сва“

На војничко писмо
ВОЈНИЧКО ПИСМО
војничко писмо

Драги мој Симо,

Да ти одговорим на твоје писмо и питање: како се ми овамо осећамо? Овамо је лепо време; у сред зиме пролеће. Истина, честа киша нам је досад досађивала; али је и то престало. Време се стално пролепшава и увелико осетио приморски пролетњи дах. Наши су логори под самим маслинама и помаранџама. Трава се зелени као код нас у мају, а море нас запљускује са свију страна. Негде је обала блага и песковита, а негде стрма и кршна. Више пута седимо на обали и посматрамо плаво море и по њему лађе како крстаре тамо

и амо, и таласе како ударају у обале и испирају оно сунђерасто камење, од чега је постало бодљикаво као јез, да преко њега босом ногом не можеш крочити. Ја сам га дуго посматрао и више пут рекао: „Боже мој, и наша српска измучена душа личи на ово бодљикаво камење. Јер као што је ово камење од удара морских валова постало овако шкриљасто и рапаво, тако је и наша душа, од борбе са непријатељем, постала као ово излокано морско камење, о које се свачија лобања има разбити, ко се још једном посуне на њега.“ Толико смо ми, мој синовче, озлојеђени на непријатеље, који нас онако немилосрдно изагнаше из наше лепе Отаџбине и доведоше у ове земље, истина, лепе, али туђе. Па ипак, и поред све ове лепоте овде, нама је милије оно што је наше, — не само зато што је наше, него зато што је наше земљиште кудикамо богатије. Јер овде нигде нема нашег Стига, Мачве и плодног Поморавља; нема наших богатих житница. Овај би свет скапао од глади, да му није мора и лађа да му довлаче храну. Зато ја и прелећем очима све ове лепоте и бацам поглед тамо преко сињег мора у оне кршне стене епирске и албанске, тражећи, преко њихових повијараца, нашу лепу домовину, певајући јој сваког дана са мојим друговима ону омиљену песму:

„Домовино моја мила,
Како си ми сада хој!

Ох што немам лака крила
 Да т' обиђем доме мој.
 Сад тек љубим поља твоја,
 Од кад туђи газим крај
 За тобом ме мори боља,
 Ти си сину твоме рај!“

Вредило би само да дођеш у вече, да чујеш жагор наших војника, да видиш како су поново оживели и освежили се; да чујеш песму, свирку, свирање лађа и аутомобила и, напослетку, трубу, повечерје за спавање. И кад се све утиша и полеже за спавање и кад сваки још будан претура у памети шта се све ово догоди са нама за ово кратко време, онда из наших шатора још одјекује песма:

„Онај облак црнииа је,
 Што ти крије дивни стас;
 Овај ветрић мислим да је
 Тужне фруле плачни глас.
 Мирис цвећа мене сећа
 На твој уздах на твој вај,
 Она звезда треперећа
 Пастирске је ватре сјај

И тако заћутимо, занети мислима и неверицом да ли је ово сан или јава, шта све ми преживљујемо. Искрено да ти кажем, ја се не смем ни у мислима да вратим истим путем, куда смо ми прешли док смо дошли догде. То све задржавам да причам мојим млађим покољењима, шта смо све ми пропатили, да знају како се скупо тече своје огњиште и слободна Отаџбина.

А кад ујутру устанемо и зађемо послу и учењу, а оно нам опет излазе пред очислике наше миле домовине и подсећају на успомене живота у њој. Пред нас излазе наше мајке, сејо, нејака браћа и наша мила дечица и изједна вичу: „Кад ће те доћи, кад ћете доћи?“ Зар је једна наша љуба успавала своје дете у тој нади и обећању: „Сутра ће тата да дође“. И колико су јутра наша деца остала гледајући у капију да ли ће доиста отац да дође. И тако, они чезну за нама, а ми за њима. Живимо и једни и други у неодељивој чежњи и нади. Наше је да ту чежњу прекинемо. А дотле док то не буде, ми још понављамо песму:

„Моје очи свуда виде
Лик твој незаборављен,
Куд год ходим за мнош иде
Твојих брда тавни сен.
Докле ово срце бије
Сјаји у њем спомен твој;
Он ће мајко да ме грије
У туђини леденој!“

Ето тако се ми овамо осећамо, мо драги синовче. Али не очајавајмо! Да те подсетим на ону народну изреку: „Свако зло има и своју добру страну“. Ово зло, које је нас снашло, има тројакe користи за нас: 1) Осетили смо како је тешко живети без своје Отаџбине; 2) видели смо како живи остали свет; 3) научили смо се још боље љубити своју Отаџбину и бори-

ти се за њу. Због тога ми једва чекамо да пођемо пут наше Отаџбине, да се још једном окушамо са нашим злотворима, да потражимо наше миле и драге, да осушимо лица сузама уквашена и оживимо срца тугом утучена. Нека би Бог дао да ти ово буде последње писмо од мене са Крфа, и да се ускоро видимо око Вардара и Мораве. ~~До скорог виђења!~~ Твој стриц

20 марта 1916

Крф

Обрад.

Са Местом:

што да се ради у овом случају
 што да се ради у овом случају

НА ВИДУ

што је још једна
 ДВЕ ЛАЗАРЕВЕ СУБОТЕ —

До скорог виђења!
 1906—1916.

Г

Као сваки пут, на Лазареву Суботу пре подне ради школа, а после подне иде се на Врбицу. Тога јутра био је час историје. Учитељ завршавајући предавање о устанцима српским и другим борбама с Турцима, рече деци: „Децо, много се крви пролило, док се ово парче земље ослободило. Много је наших ђедова пало за нашу слободу. Још има наше браће неослобођене Још има да се војује, гине и крв пролива. Још Косово није ослобођено. Доћи ће време, а то није далеко, кад ћете и ви стићи на снагу и у бој поћи...

— Хоћете ли ви да ослободите Косово?

— Хоћемо!., — гракнуше деца.

— Хоћете ли ви бити храбри војници српски?

— Хоћемо!..

— Хоћете ли храбро гинути за своју отаџбину?

— Хоћемо!..

— Хајд сад идите и спремите се за врбицу.

Деца кличући одјурише кућама. И после пола сата већ почеше долазити ко лентири у белим кошуџицама са звонцадима у рукама. Једноме мајка навезла кошуџу најлепшим ибришимом, другоме заштитила јолече зумбулом и здравцем, а једној секи мајка очешљала косу и пустила у прамен ко лепезу. И оно најсиромашније дете обукло нешто ново и чисто и чека полазак.

Кад се скупише сва деца учитељ приђе и нареди деци да стану у ред за полазак. Највећи нуде се да носе црквени барјак, али „чича“ (вамилијаз) не пушта га из шака, његово је то од увек да носи барјак на врбицу.

У 2. сата тачно махну руком учитељ и деца викнуше развучено „Опште је воскресеније“ и кренуше. Барјак се полелуја пред њима у чичиним рукама. А жене почеше истрчивати и бацати цвеће на децу, гледећи пуним срцем свака своје чедо како јој иде на врбицу.

Тамо крај реке већ пандури општински наломиле гране врбове и чекају, а по мало се и нишају, знате празник је па љу-

ди пинули по неку, наравно са кметовима; У том стиже и кмет добро „накићен“ одломи гранчицу и стаде крај учитеља врло озбиљно, трудећи се да се не примети да је пијан. Деца нагрнуше да му љубе руку. Он подиже руку свечано и рече:

— Живи били! големи порасли! Чекај чика да ви да по једну пару. Па извади 40 маријаша за 40 ђака и раздаде им. И сав срећан цогледа у учитеља:

— Јакако! то су наша деца, наша крила, наш цвет у градини. Наше уздање. Наше је било и прошло. Ово још мало држимо док они не постигну и не отму нам дигине из шака, а ми ћемо после у крај кај старо гвојзе.

— Ама па јес тако је... — одобрава пијани пандур са заденутим „левовером“ за појасом и клати се а на једну, а на другу страну.

— Ено, видите онога онамо главоњу, поче опет кмет, он ће да ми отме кметство. А тај тамо шиљати, тај ће да буде неки одборник. Још сад их познајем који ће шта да буде, ако нисам учио школу. Познајем му ја клицу његову. А оно моје двоје, видиш, као да нису моја деца. Ако не буду пандури за цело кметови неће бити. Толико су уклевени! Никако их не вуче срце неком господству. Све да им је у крај да су и да се повинују сваком. Јес богами!

— Ајде у ред сад! рече учитељ. Деца потрчаше свако на своје место са границом врбе. Једнога ћушнуо неко те се уквасио у реци. Око њега читав претрес. Ту и пандури и служитељи узели учешће. Док се једва утиша све за полазак.

Учитељ ману руком и „Општеје воскресеније“ опет се захори кроза село...

То је било 1906 г. на Лазареву Суботу

II

И ово је било на Лазареву суботу 1916. г. Море, као огледало, мирно, плаво, а по површини сјајно од сунчане светлости даје изглед растопљене оловне масе. И само по неки таласић нечујно додирне обалу, тек да се јави да је та велика плава просторија, вода. Чамац бензински који возаше десетак људи, прављаше читаву револуцију под собом од воде. Али он не може да зађуља тешку масу водену.

На њему се превезоше људи са Крфа на мало острво Видо, да обиђу гробове својих сродника, а неки да виде „Острво смрти“. По стазама се шетаху болесни српски војници као сенке.

— Помози Бог децо! назва им Бога учитељ Ника трећепозивац.

— Бог помогао! — одазваше се три војника.

Један се загледа у г. Нику и притрча му руци:

— Здраво господине!

— Ко си ти дете? пита га изненађен г. Ника

— Ја сам твој ђак Владислав Петковић и бризну у плач. А кости му се броје испод смежуране коже.

— О дете, не могу да те познам — рече г. Ника и грунуше му сузе на очи...

Затим се брзо прибра и рече: „

— Зашто си се толико уплашио?.. Па како си?

— Ето, од нас твојих ђака остало је нас троје!

И она двојица приђоше руци, чисто стидећи се, што су толико ослабели. И казаше своја имена. Затим одведоше година на гробље војничко и показаше где су им другови посахрањивани.

— А неки су бачени у море!.. — бризну опет у плач Владислав.

Учитељ подиже очи к небу и пренесе се десет година у назад. Изађоше му пред очи Врбица из 1906 г. и пијани кмет и пандури и све... Опомену се и држаног часа из историје и дечје заклетве за ослобођење Косова. И поче да понавља сам оне речи пре 10 година. Неки свечан тренутак наста између њега и ова три војника:

„Хоћемо ли да ослободимо Косово?“ шапће он сам.

Гробови ћуте.

„Хоћете ли ви бити храбри српски војници?“

Таласи пљуште ударајући у обале, море се таласа. Са грчких цркава на Крфу чују се звона...

Најзад учитељ Ника стеже срце и пусти глас:

— Памтите ли децо ваше обећање пре 10 година?

— Памтимо... — рече Владислав и осмехну се болно...

А он им стеже руке дрхтећи са пуним очима суза и грцајући једва изговори:

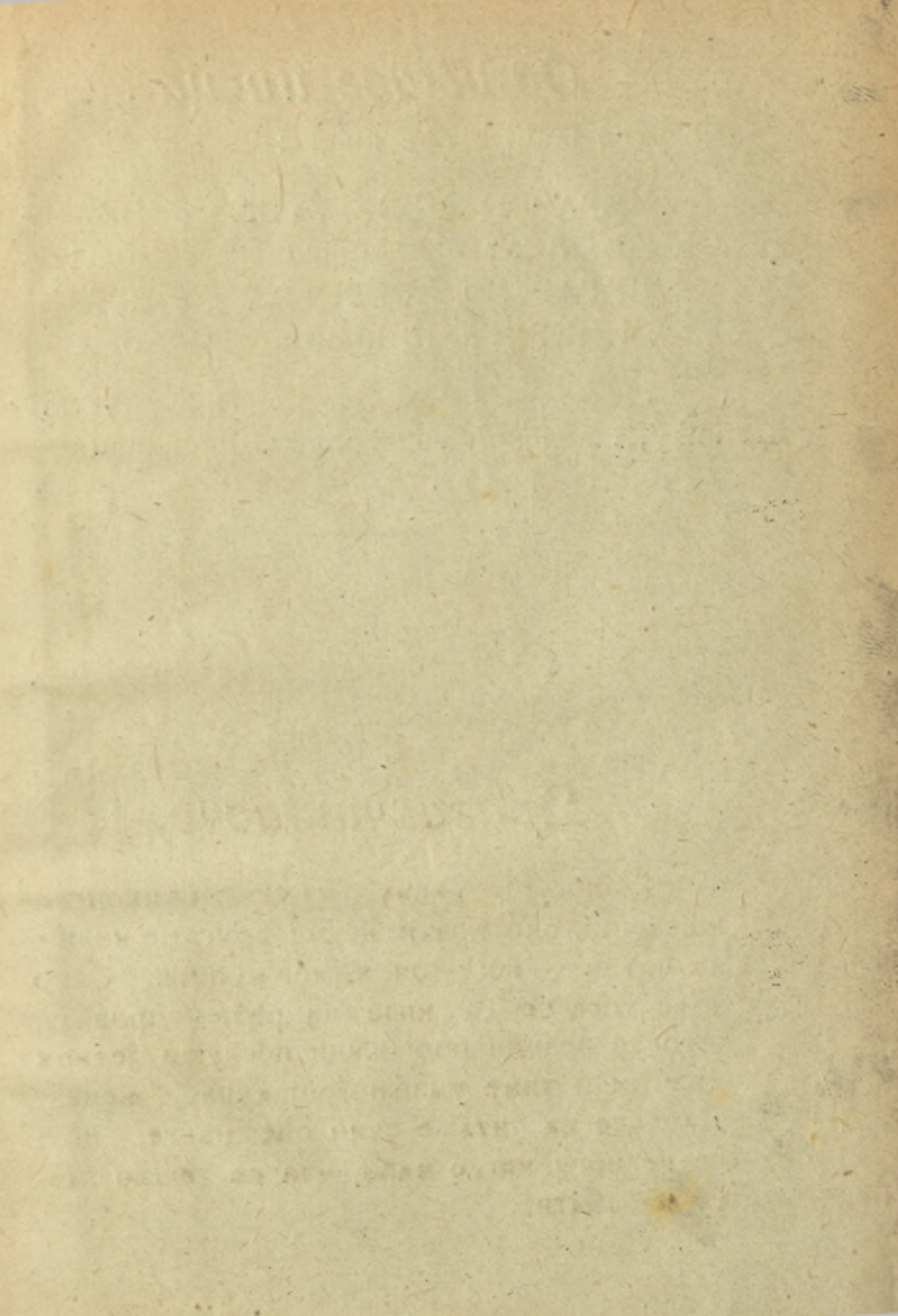
— Збогом децо! Не бојте се даће Бог здравља! Доћићу ја још који пут код вас.

Још се неколико пут навраћао код њих и доносио им понуде с Крфа. Али је од њих последњи пут нашао само незнана гробове... на чијим је крстачама стајао натпис:

„О, путниче и намерниче из бела света, који на лађама пролазиш овуда, кажи свакоме на кога наиђеш, да смо ми дошли овде да оставимо кости за нашу слободу. И нашим потомцима, кад их видиш кажи: да не забораве ову цену, по којој је купљена њихова слобода.“

67

Од истог писца

могу се добити ове књиге:

БУГАРСКА ЗВЕРСТВА У ВРАЊСКОМ ОКРУГУ I. књига 5. дин,

БУГАРСКА ЗВЕРСТВА У ВРАЊСКОМ ОКРУГУ II. књига 8. дин.

Обратити се на адресу: Сретену Динићу, школском надзорнику, Лесковац.

Драги читаоче,

Учинићеш рђаву услугу и писцу и књижару, ако позајмљујеш другоме књигу на читање, коју он може купити. Само због тога се са књигама рђаво пролази, што се велики број људи послужи једном књигом и тиме умањи број купаца њених. Дају се на читање само оне књиге, које се не могу нигде наћи, или се тешко могу набавити.

